

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 7 (1974)

Δελτίον ΧΑΕ 7 (1973-1974), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Anatole Frolov (1906-1972)

Η τοιχογραφία του Ιησού του Ναυή εις την Μονήν του Οσίου Λουκά

Ανδρέας ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.834](https://doi.org/10.12681/dchae.834)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ Α. (1974). Η τοιχογραφία του Ιησού του Ναυή εις την Μονήν του Οσίου Λουκά. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 7, 127-138. <https://doi.org/10.12681/dchae.834>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η τοιχογραφία του Ιησού του Ναυή εις την Μονήν
του Οσίου Λουκά

Ανδρέας ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 7 (1973-1974), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Anatole Frolov (1906-1972) • Σελ. 127-138

ΑΘΗΝΑ 1974

Η ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ ΤΟΥ ΝΑΥΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΟΝΗΝ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ

Κατὰ τὰς ἐργασίας συντηρήσεως τοῦ Καθολικοῦ καὶ τῆς παραπλευρώως αὐτοῦ ἐκκλησίας τῆς Παναγίας, τὰς γενομένας ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ μὲ τὴν καθοδήγησιν τοῦ τότε Διευθυντοῦ αὐτῆς κ. Ε. Στίκα, ἀπεκαλύφθη τὸν Αὐγούστον τοῦ 1964 ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, πὺ ἐδῶ πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ.

Ἡ τοιχογραφία ἀνευρέθη κάτω ἀπὸ τὴν ὀρθομαρμάρωσιν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τόξον τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ Καθολικοῦ¹.

Εἰς αὐτὴν² εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ ἐστραμμένος πρὸς ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, καὶ τείναν τὴν δεξιὰν μὲ τοὺς δύο δακτύλους ἀνοικτοὺς εἰς σχῆμα ὀμιλίας. Φέρει θώρακα φολιδωτόν, ὃ ὁποῖος συνεχίζεται ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω ὑπὸ μορφὴν μεταλλίνων(;) λωρίδων. Ἐπὶ τοῦ θώρακος δένονται διαγωνίως τὰ ἄκρα χλαμύδος ἐρριμμένης ἐπὶ τῶν νώτων. Κατὰ τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ σώματος κρέματα ξίφος. Εἰς τὴν κεφαλὴν φέρει κράνος ἡμισφαιρικόν, ἀπὸ τὸ ὁποῖον κρέματα ὕφασμα (καταυχένιον). Τὸ κράνος καὶ τὸ ὕφασμα κοσμοῦνται μὲ σχήματα ἀπομιμούμενα κουφικὰ γράμματα. Εἰς τὴν ἀριστεράν, τέλος, κρατεῖ μακρὸν δόρυ.

Τὴν εἰκόνα συνοδεύουν τρεῖς ἐπιγραφαί. Ὑπεράνω τῆς μορφῆς :

Ι(ΗΣΟΥΣ) Ο ΤΟΥ ΝΑΥΗ

Ἀριστερὰ ἄνω : [ΗΜΕ]ΤΕΡΟΣ Η Ι ΤΩΝ ΟΙ
ΠΕΝΑΝΤΙΟΝ

Ἀριστερὰ κάτω : [ΕΓΩ] ΗΜΙ ΜΗΧΑΗΛ Ο ΑΡΧΗ
[ΣΤΡΑ] ΤΙΓΟΣ ΤΗΣ ΔΥΝΑΜΕ
ΩΣ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΚΑΙ ΗΛΘΟΝ ΤΟΥ
[ΕΝΥ]ΣΧΥΣΕ ΣΕ

Ἡ ἐδῶ παράστασις τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἀπομακρύνεται, ὡς πρὸς μερικὰς λεπτομερείας, ἀπὸ τὸν παλαιοχριστιανικὸν τύπον, ὅπως τὸν εὐρίσκο-

1. Βλ. Ε. Στίκα, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὀσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Ἀθήναι 1970, 147 κ. ἔξ., εἰκ. 64, 67β καὶ ἔγχρ. πίν. Α'.

2. Στίκα, ἔνθ' ἀν., ἔγχρ. πίν. Β' καὶ εἰκ. 92.

μεν τὸν 5ον αἰῶνα εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Santa Maria Maggiore τῆς Ρώμης³ καὶ εἰς τὸ εἰλητάριον τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ⁴, τὸ ἀντιγραφὲν τὸν 10ον αἰῶνα ἐκ παλαιοχριστιανικοῦ προτύπου. Χαρακτηριστικὴ πράγματι διαφορὰ παρατηρεῖται κυρίως ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ κράνουσ πού φέρει ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν ἐξεταζομένην τοιχογραφίαν. Εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς παραστάσεις τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ τὸ κράνος ἔχει τὴν ἀρχαίαν μορφήν, ἢ ὅποια οὐδόλως ὁμοιάζει μὲ ἐκείνην πού βλέπομεν εἰς τὴν τοιχογραφίαν. Ἄλλὰ καὶ ἡ μορφή εἰς τὴν ἐξεταζομένην εἰκόνα σχετίζεται μὲ ἀνατολικὸν πρότυπον, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν ἢ μικρογραφία τοῦ γνωστοῦ συριακοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ραβουλαῖ (Λαυρεντιανῆ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας, Plut. I. 56) γραφέντος τὸ 586. Εἰς αὐτὴν⁵ ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ φέρει κράνος ἡμισφαιρικὸν ἔχον εἰς τὴν κορυφὴν κάθετον μικρὸν ἐξάρτημα, τὸ ὅποιον, πολὺ μικρότερον καὶ εἰς σχῆμα ἀμυγδαλοειδές, εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ὀσίου Λουκά. Τὸ σχῆμα τοῦτο τοῦ κράνουσ, ἀλλὰ περισσότερον κωνοειδές, ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλο συριακὸν χειρόγραφον, τὴν Βίβλον τοῦ Buchanan εἰς τὴν Πανεπιστημιακὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Cambridge. Ἐκεῖ τὸ κράνος καὶ ἡ πολεμικὴ στολή τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ παρουσιάζουν καταφανῆ ὁμοιότητα μὲ τὴν ἐξεταζομένην τοιχογραφίαν⁶. Ἡ μικρογραφία ὅμως αὐτῆ, γενομένη λήγοντος τοῦ 12ου αἰῶνος, ἀντιγράφει ἀναμφισβητήτως βυζαντινὸν πρότυπον, ὅπως καὶ ὄλαι τοῦ πλουσίως εἰκονογραφημένου κώδικος αὐτοῦ.

Ἄν ὅμως ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὰς μικρογραφίας τοῦ περιφήμου εἰληταρίου τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ τοῦ φυλασσομένου εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ, τὸ ὅποιον καὶ ἀνωτέρω ἐμνημονεύσαμεν (βλ. σημ. 4), θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ κωνοειδὴς μορφή τοῦ κράνουσ πού φοροῦν οἱ στρατιῶται, ὅταν οὗτοι εἰκονίζονται κατενώπιον, εἶναι λίαν συγγενῆς μὲ τὴν εἰς τὴν ἐξεταζομένην τοιχογραφίαν. Ὅχι δὲ μόνον ἡ κωνοειδὴς μορφή εἶναι ἡ ἰδίᾳ σχεδόν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἐξάρτημα ὑπάρχει, καθὼς καὶ τὸ ὀπισθεν καταυχένιον, μεταλλικὸν ὅμως καὶ συμφυῆς μὲ τὸ κράνος⁷.

3. Προχείρως ἐν M. van Berchem—E. Clouzot, *Mosaïques chrétiennes*, Genève 1924, 38, εἰκ. 41.

4. Ἡ σκηνὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου μὲ τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ ἔχει πολλάκις δημοσιευθῆ. Βλ. προχείρως Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, 2a ἐκδ., Paris 1925/6, I, 250, εἰκ. 122. Διὰ τὴν χρονολογίαν βλ. K. Weitzmann, *The Joshua Roll*, Princeton 1948, 39 κ. ἐξ.

5. Εἰκὼν ἐν J. Lerooy, *Les manuscrits syriaques à peintures conservés dans les Bibliothèques d'Europe et d'Orient*, Paris 1964, Λεύκωμα, πίν. 22.2 ἄνω δεξιά. Βλ. καὶ Κείμενον, 141, ἀριθ. 5.

6. Lerooy, ἐνθ' ἄν., Λεύκωμα, πίν. 62.1 καὶ Κείμενον, 242, ἀριθ. 3.

7. Βλ. Weitzmann, ἐνθ' ἄν., πίν. XVIII, 63, ἀλλὰ καὶ πολλαχοῦ, π.χ. εἰκ. 13, 16, 26, 31, 34, 37.

Ἡ παλαιοχριστιανικὴ αὐτὴ μορφή ἐπιζῆ οὕτω καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνους, ἀλλ' ἀρκετὰ τροποποιημένη ὡς πρὸς τὸ καταυχέ-
σιον ἰδίως, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι πλέον μεταλλικὸν καὶ συμφυῆς μὲ τὸ κρά-

Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ εἰς τὸ Καθολικὸν
τῆς Μ. Ὁσίου Λουκά.

Φωτογρ. Π. Λαζαρίδη

νος, ἀλλ' ἐξ ὑφάσματος. Τὸ παλαιότερον γνωστόν, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, παράδειγμα τῆς νέας αὐτῆς μορφῆς τοῦ κράνους θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ἢ μικρογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ μὲ τὸν Ἀρχάγγελον εἰς τὸ Μηνολό-
γιον τοῦ Βασιλείου Β' εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ ⁸ γενομένη,

8. Προχείρως ἐν V. Lazarev, Storia della pittura bizantina, Torino 1967, εἰκ. 119.

ὅπως τελευταῖον πιστεύεται, μεταξύ τῶν ἐτῶν 979 καὶ 984⁹. Πρὸς τὴν μικρογραφίαν αὐτὴν θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ σύγχρονος περίπου ἡ τοιχογραφία τοῦ Ὁσίου Λουκά, εἰς τὴν ὁποίαν ὁμως τὸ καταυθένιον ἐξ ὑφάσματος εἶναι περισσότερο ἐμφανές. Τὸ ἐξ ὑφάσματος καταυθένιον τοῦτο δὲν ἔχει βεβαίως τὸν ἴδιον προορισμὸν μὲ τὸ μετάλλινον, ποῦ εὑρομεν συμφυῆς μὲ τὸ κρᾶνος εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα. Τὸ μετάλλινον, δηλαδή, σκοπὸν εἶχε προφανῶς νὰ προφυλάξῃ τὸν αὐχένα τοῦ πολεμιστοῦ ἀπὸ κτύπημα σπάθης, πρᾶγμα ἀδύνατον ἂν τοῦτο ἦτο ἐξ ὑφάσματος. Τοῦ τελευταίου τούτου φαίνεται ὅτι σκοπὸς ἦτο μᾶλλον νὰ προστατεύσῃ τὸν αὐχένα τοῦ πολεμιστοῦ ἀπὸ τὴν θερμότητα τοῦ ἡλίου κατὰ τὰς μακρὰς πορείας.

Καὶ εἶναι βεβαίως ἀληθές ὅτι ὁ τύπος αὐτός, ὅπως τὸν βλέπομεν εἰς τὴν ἐξεταζομένην τοιχογραφίαν, ἀπαντᾷ λίαν ὁμοίως καὶ εἰς μικρογραφίας τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος¹⁰. Ἄλλ' ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς τοιχογραφία δὲν δύναται νὰ κατέλθῃ πέραν τοῦ ἔτους 1011 περίπου, κατὰ τὸ ὁποῖον ἐκτίσθη, συμφώνως πρὸς τὰς τελευταίας ἐρεῦνας, τὸ Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκά¹¹. Εἶναι δὲ πολὺ πιθανὸν ὅτι αὕτη ἔγινε λήγοντος τοῦ 10ου αἰῶνος.

Προτοῦ ἀφήσωμεν τὴν τοιχογραφίαν, θὰ πρέπη νὰ προσθέσωμεν ὀλίγας λέξεις περὶ τῆς μορφῆς ποῦ θὰ εἶχεν ἡ παράστασις αὐτή, ὅταν θὰ ἐσώζετο ἀκεραία. Εἰς τοῦτο μᾶς βοηθεῖ ἡ περίπου σύγχρονος, ὡς εἴπομεν, μικρογραφία τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου Β' εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ (βλ. σημ. 8), μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ τοιχογραφία εἶχεν ἀντίστροφον τὴν διάταξιν τῶν μορφῶν. Δεξιὰ, δηλαδή, εἰκονίζετο ὁ σήμερον σωζόμενος Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ καὶ ἀριστερά, ἀπέναντί του, ὁ Ἀρχάγγελος κατενώπιον, ὅπως εἰς ὅλα τὰ γνωστά μου μνημεῖα, μὲ τὴν γυμνὴν ρομφαίαν εἰς τὴν δεξιάν (Ἰησοῦς Ναυῆ, 5.13)¹². Μεταξὺ τῶν δύο ὀρθίων μορφῶν θὰ εἰκονίζετο κατὰ γῆς ὁ Ἰησοῦς προσκυνῶν τὸν Ἀρχάγγελον (Ἰησοῦς Ναυῆ, 5.14). Καὶ ὑπάρχουν βεβαίως ἐλάχιστα μνημεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ κατὰ γῆς ἀπεικόνισις τοῦ Ἰησοῦ λείπει διὰ τὴν στενότητα τοῦ χώρου, εἰς τὴν τοιχογραφίαν ὁμως ποῦ ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι μᾶλλον βέβαιον ὅτι ἡ μορφή αὕτη ὑπῆρχε.

9. Βλ. σχετικῶς S. Der Nersessian ἐν Byzantion, XV, 1940/41, 104.

10. Βλ. π.χ. τὸν Βατικανὸν κώδ. 747 (Ὁκιάτευχος) καὶ τὸν κώδ. 760 (Ψαλτήριον) τοῦ Βατοπεδίου: K. Weitzmann, Illustrations in Roll and Codex, 2a ἔκδ., Princeton 1970, πίν. XXXVI. 112, 113. Διὰ τὴν Συριακὴν Βίβλον τοῦ Buchanan βλ. σημ. 6.

11. Διὰ τὴν χρονολογίαν τῆς ἰδρύσεως τοῦ Καθολικοῦ βλ. M. Χατζηδάκη ἐν Cahiers Archéologiques, XIX, 1969, 129.

12. Ἰχνη ἀμυδρά τῆς πτέρυγος τοῦ Ἀρχαγγέλου διακρίνονται εἰς τὴν τοιχογραφίαν ἀριστερὰ τοῦ Ἰησοῦ. Ὁ Ἀρχάγγελος συνεπῶς εἰκονίζετο κατενώπιον, ὅπως καὶ εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ (βλ. σημ. 8) καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ποῦ συνοδεύουν τὴν μορφήν εἰς τὴν τοιχογραφίαν. Αὗται παρουσιάζουν ὅπως θὰ ἴδωμεν, ὄχι μικρὸν ἐνδιαφέρον.

Πρὸ τούτου ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ παραθέσωμεν ἐδῶ τὸ ἐκ τῆς Βίβλου κείμενον τὸ σχετικὸν μὲ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Ἀρχαγγέλου εἰς τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ καὶ τὸν μεταξὺ αὐτῶν διάλογον¹³. Ἡ παράθεσις αὐτῆ τοῦ βιβλικοῦ κειμένου εἶναι, νομίζω, ἀπαραίτητος διὰ τὴν σύγκρισιν μὲ τὰς ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας ἐπιγραφάς. Τὸ κείμενον αὐτὸ ἔχει ὡς ἐξῆς :

«Καὶ ἐγένετο ὡς ἦν Ἰησοῦς ἐν Ἱεριχῶ, καὶ ἀναβλέψας τοῖς ὀφθαλμοῖς εἶδεν ἄνθρωπον ἐστηκότα ἐναντίον αὐτοῦ, καὶ ἡ ρομφαία ἐσπασμένη ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ. Καὶ προσελθὼν Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ Ἡμέτερος εἶ ἢ τῶν ὑπεναντίων; ὁ δὲ εἶπεν αὐτῷ Ἐγὼ ἀρχιστράτηγος δυνάμεως κυρίου νυνὶ παραγέγονα. Καὶ Ἰησοῦς ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον ἐπὶ τὴν γῆν καὶ εἶπεν αὐτῷ Λέσποτα, τί προστάσεις τῷ σῶϊ οἰκέτη;» (Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, 5.13 κ.ἐξ.).

Ἡ ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης τοιχογραφίας ἄνω ἀριστερὰ ἐπιγραφή, ἀπηλλαγμένη ἀπὸ τὰ πολλὰ τῆς ὀρθογραφικὰ λάθη, ἔχει ὡς ἐξῆς : [*Ἡμέ*]τερος εἶ ἢ τῶν ὑπεναντίων. Ἡ φράσις αὕτη τοῦ Ἰησοῦ εἶναι ἀπολύτως σύμφωνος μὲ τὸ βιβλικὸν κείμενον. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιον καὶ μὲ τὴν κάτω ἀπὸ τὴν ἠπλωμένην χεῖρα τοῦ Ἰησοῦ δευτέραν ἐπιγραφήν, ἡ ὁποία, ἀπηλλαγμένη ἐπίσης ἀπὸ τὰς ἀνορθογραφίας τῆς, ἔχει οὕτως : [*Εγὼ*] εἶμι Μιχαήλ ὁ ἀρχι/[στρά]τηγος τῆς δυνάμε/[ως] Κ(υρίο)ν καὶ ἦλθον τοῦ/[ἐν]ισχύσαι σε.

Ἐδῶ ὁ «ἀρχιστράτηγος δυνάμεως κυρίου» τοῦ βιβλικοῦ κειμένου ταυτίζεται μὲ τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαήλ. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν τελευταίαν φράσιν τῆς ἐπιγραφῆς «καὶ ἦλθον τοῦ ἐνισχύσαι σε», περὶ αὐτῆς καὶ τῆς πηγῆς τῆς θὰ γίνῃ λόγος μετ' ὀλίγον.

Τὸν ταυτισμὸν τοῦ ἀρχιστρατήγου μὲ τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαήλ εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὸ Συναξάριον τῆς 8ης Νοεμβρίου, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐορτάζεται ἡ μνήμη τῶν δύο Ἀρχαγγέλων Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ. Ἐκεῖ ἀναγράφονται αἱ εἰς τὴν Π. Διαθήκην ἀναφερόμεναι θαυματουργικαὶ ἐμφανίσεις τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι ἡ συνάντησις του μὲ τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ¹⁴.

Καὶ οἱ μὲν λόγοι τοῦ Μιχαήλ ἀντιγράφουν πιστῶς τὸ βιβλικὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον ἐπαναλαμβάνει καὶ τὸ Συναξάριον (βλ. σημ. 14). Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι οἱ λόγοι οὗτοι ἀναφέρονται εἰς τὸν Μιχαήλ δεικνύει ὅτι ὁ ταυτισμὸς τούτου μὲ τὸν Ἀρχιστράτηγον τῆς δυνάμεως κυρίου τῆς Βίβλου εἶχεν ἤδη γίνῃ τὸν 10ον αἰῶνα, ὅποτε εἶχε καταρτισθῆ τὸ Συναξάριον τῆς

13. Τὸ βιβλικὸν χωρίον παραθεῖται καὶ ὁ Σ τ ί κ α ς, ἐνθ' ἀν., 175.

14. H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxellis 1902, 203, στ. 45, 46.

Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως¹⁵. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὸ εἰλητάριον τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ τὸ ἀποκείμενον εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ, τὸ ὁποῖον ὅπως εἶναι γνωστόν, ἀντεγράφη κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα ἀπὸ προεικονομαχικὸν πρότυπον, ὁ Ἀρχάγγελος εἰς τὴν εἰκόνα τῆς ἐμφανίσεώς του εἰς τὸν Ἰησοῦν φέρει τὴν ἐπιγραφὴν Μιχαήλ, ἐνῶ τὸ μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν κείμενον συμφωνεῖ ἀπολύτως μετὰ τὴν Βίβλον¹⁶. Ἄν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ μορφή τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς «Μιχαήλ» εἶναι ἐντελῶς ὁμοία μετὰ τὴν τοῦ κειμένου τοῦ εἰληταρίου δυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ λίαν, ὡς νομίζω, πιθανὸν συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ ἀσφαλῶς δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὸ παλαιοχριστιανικὸν πρότυπον, ἀλλὰ προσετέθη ἀπὸ τὸν γράψαντα κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα τὸ κείμενον τοῦ εἰληταρίου καὶ ὅτι συνεπῶς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἶχεν ἤδη ἐπικρατήσει ὁ ταυτισμὸς τοῦ «ἀρχιστρατήγου τῆς δυνάμεως κυρίου» τῆς Βίβλου μετὰ τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαήλ.

Ἐξ ὧσων λοιπὸν μέχρι τοῦδε ἐλέχθησαν προκύπτει, κατὰ τὴν γνώμην μου, τὸ σαφές συμπέρασμα, ὅτι διὰ τὴν δευτέραν ἐπιγραφὴν τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς τοιχογραφίας ὁ ζωγράφος ἠκολούθησεν ὄχι τὸ βιβλικὸν κείμενον, ἀλλὰ τὸ συναξάριον ποῦ ἀναγινώσκεται κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς 8ης Νοεμβρίου. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ ἔχει, ὡς θὰ ἴδωμεν ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἔρευνάν μας.

Τὸ ἀρκετὰ σπουδαῖον ζήτημα, τὸ ὁποῖον τώρα πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, εἶναι ὁ λόγος τῆς παρουσίας τῆς ἐξεταζομένης τοιχογραφίας εἰς τὸν ἀρχικῶς ἐξωτερικὸν τοῖχον τῆς δυτικῆς ὀψευς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας πρὸ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ Καθολικοῦ τὸ 1011.

Ὁ κ. Στίκας, ὁ εὐρὼν καὶ πρῶτος δημοσιεύσας τὴν τοιχογραφίαν, ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ εἰς τὸν βίον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἀναφερόμενα περὶ χρηματικῆς ἐνισχύσεως τοῦ στρατηγοῦ Κρηνίτου διὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας¹⁷, τὸν ὁποῖον ὁ κ. Στίκας ταυτίζει μετὰ τὸν νῦν ναὸν τῆς Παναγίας, ἔκαμε τὴν ἐξῆς ὑπόθεσιν. Διηρωτήθη δηλαδὴ μήπως ἡ τοιχογραφία «ἔχη καμμίαν σχέσιν μετὰ τὸ γεγονός, ὅτι διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν

15. Τὸ κείμενον τοῦ Συναξαρίου παρατίθεται ἀπαράλλακτον καὶ εἰς τὸ Μηναιὸν τῆς 8 Νοεμβρίου.

16. Weitzmann, The Joshua Roll, πίν. IV. 13.

17. Γ. Κρέμου, Φωκικά. Προσκυνητάριον τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦπίκλιν Στεριώτου, Α', Ἀθῆναι 1874, 50: «Ἀμέλει καὶ πρὸς πᾶσαν ἐκείνου (τοῦ Λουκᾶ) χρεῖαν δῆλα δὴ καὶ ὑπηρεσίαν προθυμότατα διακονῶν (ὁ Κρηνίτης) ὑπῆρχε καὶ δαπανῶν, ὥσπερ οὖν καὶ ἐπὶ τῇ ἀνεγέρσει τοῦ ναοῦ τῆς καλλινίκου Βαρβάρας τὰ καιριώτατα συνεβάλετο καὶ πολλὴν αὐτῷ συνεισήνεγκε μετὰ τῆς χειρὸς καὶ δαπάνης». Διὰ τὸν Κρηνίτην (Ἀροτρᾶν) βλ. καὶ Α. Βον, Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951, 189, ἀριθ. 17.

τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Βαρβάρας (ὅστις δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν ναὸν τῆς Παναγίας) ἐχορήγησεν ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος Κρηνίτης, δεδομένου ὅτι οἱ βυζαντινοὶ ἐν γένει στρατηγοὶ εἶχον ὡς πρότυπον ἀνδρείας τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ, ὅπως π.χ. ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας, ὅστις τὸν εἶχε ζωγραφῆσαι εἰς τὸ παλάτι του»¹⁸.

Νομίζω ὅτι ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὐσταθήσῃ διὰ πολλοὺς λόγους. Τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ οὐδέποτε, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, οἱ Βυζαντινοὶ κατέταξαν μεταξὺ τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ πολεμιστὰὶ ἀπέδιδον ἰδιαιτέραν τιμὴν καὶ τοὺς ἐθεώρουν βοηθοὺς καὶ προστάτας εἰς τοὺς πολέμους. Αὐτὸς ὁ Διγενῆς, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὡς παράδειγμα ὁ κ. Στίκας, ἔκαμε τὰς ἀνδραγαθίας του, συμφώνως πρὸς τὸ ἔπος εἰς τὴν διασκευὴν τῆς Grotta Ferrata,

*ἔχων συνεργοῦσαν τε Θεοῦ τὴν χάριν
 . . . . .
 τῶν ἀθλοφόρων καὶ μεγάλων μαρτύρων,
 Θεοδώρων τε τῶν πανενδοξοτάτων,
 τοῦ Στρατηλάτου καὶ τοῦ Τήρωνος ἅμα*

ἀκολουθοῦν δὲ τὰ ὀνόματα τῶν γνωστοτέρων στρατιωτικῶν ἁγίων¹⁹.

Ἄλλοῦ πάλιν εἰς τὴν ἰδίαν διασκευὴν ὁ Ἀκρίτας ὀρκίζεται :

*Μὰ τοὺς ἁγίους μάρτυρας Χριστοῦ Θεοδώρους*²⁰

Εἰς ἄλλο σημεῖον διηγεῖται ὅτι ἐνίκησε τοὺς πολεμίους

*ἔχων τε καὶ τοὺς μάρτυρας ἁγίους Θεοδώρους,
 Γεώργιον, Δημήτριον τούτους ἔτρεψα πάντας*²¹.

Καὶ τὸν ναὸν τέλος ποὺ ἀνήγειρεν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ παλατίου του τὸν εἶχεν ἀφιερῶσαι ὁ Διγενῆς εἰς τὸν Ἅγιον Θεόδωρον, βεβαίως τὸν Στρατηλάτην²².

Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν παρατήρησιν τοῦ κ. Στίκα, ὅτι ὁ Διγενῆς ἀπεικόνισε τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ εἰς μίαν τῶν ἰσογειῶν αἰθουσῶν ὑποδοχῆς

18. Στίκας, ἔνθ. ἀν., 178.

19. Π. Καλονάροῦ, Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας, Ἀθηναὶ ἄ. ἔ., II, 3, στ. 17 κ. ἐξ.

20. Καλονάροῦ, ἔνθ. ἀν., II, 52, στ. 477.

21. Αὐτόθι, II, 102, στ. 700 κ. ἐξ. Δι' ἄλλας παραπομπὰς εἰς σχετικοὺς στίχους τοῦ ἔπους βλ. Α. Ξυγγόπουλον εἰς τὸ περιοδ. Λαογραφία, 12, 1948, 568 κ. ἐξ.

22. Ξυγγόπουλος, ἔνθ' ἀν., 568.

(χαμοτρικλίνων) τοῦ ἀνακτόρου του²³, θὰ εἶχον νὰ παρατηρήσω ὅτι εἰς τὰ ψηφιδωτὰ ποῦ ἐκόσμουσαν τὰς αἰθούσας αὐτὰς ὁ Διγενῆς

. . . πάντων τὰ τρόπαια τῶν πάλαι ἐν ἀνδρείᾳ
λαμπάντων ἀνιστόρησε . . .²⁴

Ἐκ τῆν ἀκολουθοῦσαν δὲ ἀπαρίθμησιν τῶν εἰκονιζομένων γίνεται φανερόν ὅτι ἡ μνεία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ δὲν ὀφείλεται εἰς ἰδιαίτερον πρὸς αὐτὸν θαυμασμόν τοῦ Διγενῆ.

Ὁ καθηγητὴς κ. Α. Grabar διευρύνων, κατὰ κάποιον τρόπον, τὴν ὑπόθεσιν τοῦ κ. Στίκα καὶ ὀδηγούμενος ἀπὸ τὴν τελευταίαν φράσιν τῆς δευτέρας ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας ἐπιγραφῆς «καὶ ἦλθον τοῦ ἐνισχύσαι σε), ἡ ὁποία δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ βιβλικὸν κείμενον, παρατηρεῖ ὅτι «l' image de Josué devant l' archange était un appel à l' aide divine dans la lutte incessante que l' Empire poursuivait alors contre les infidèles. Fixée sur le mur extérieur de l' église, elle formait une espèce de bouclier contre les adversaires arabes et bulgares»²⁵.

Βεβαίως ἡ φράσις αὐτὴ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς τοιχογραφίας δὲν ὑπάρχει, ὅπως παρετήρησεν ὁ κ. Grabar, εἰς τὸ βιβλικὸν κείμενον, ἀλλ' ὅμως δὲν εἶναι, ὅπως ἐνόμισε, προσθήκη τοῦ ζωγραφήσαντος τὴν ἐπιγραφὴν²⁶. Ἡ φράσις αὐτὴ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ Συναξάριον τῆς 1ης Σεπτεμβρίου, ὅπου γίνεται μνεία τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ: « . . . ὅτε καὶ τὸν ἀρχιστράτηγον Μιχαὴλ θεασάμενος (ὁ Ἰησοῦς) ἐσπασμένην ἔχοντα ρομφαίαν καὶ τούτου τὴν κλησὶν μαθὼν καὶ εἰς γῆν πεσὼν καὶ προσκυνήσας καὶ παρ' αὐτοῦ ἐ ν δ υ ν α μ ω θ ε ἰ σ . . . »²⁷.

Αἱ διατυπωθεῖσαι εἰκασίαι ὑπὸ τοῦ κ. Στίκα καὶ τοῦ κ. Grabar περὶ τῆς σημασίας ποῦ εἶχεν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν, ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ πρὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ δὲν φαίνεται πιθανόν ὅτι ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ πράγματα. Καθ' ὅσον ἐγὼ τοῦλάχιστον γνωρίζω, μεμονωμένη παράστασις τῆς σκηνῆς αὐτῆς καὶ μάλιστα ἐπὶ τοιχογραφίας εἰς τὴν πρόσοψιν ἐκ-

23. Σ τ ῖ κ α ς, ἐνθ' ἄν., 178.

24. Κ α λ ο ν ἄ ρ ο υ, ἐνθ' ἄν., II, 110, στ. 60 κ. ἐξ. Βλ. καὶ Ξ υ γ γ ὀ π ο υ λ ο υ, ἐνθ' ἄν., 571.

25. Α. G r a b a r ἐν Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Comptes rendus des séances de l' année 1971 (Janvier—Mars), 36 κ. ἐξ.

26. Ἐνθ' ἄν., 36.

27. D e l e h a y e, Synaxarium, 5.

κλησίας δὲν εἶναι γνωστή²⁸. Ἡ τοιχογραφία οὕτω πού μᾶς ἀπασχολεῖ θὰ ἦτο μοναδικὸν παράδειγμα.

Ἄλλὰ καὶ ἐντὸς ἐκκλησίας ὡς μεμονωμένης σκηνῆς ἔν καὶ μόνον παράδειγμα εἶναι εἰς ἐμὲ γνωστόν, ἡ τοιχογραφία δηλαδή εἰς τὸ Τσαοὺς - ιν (Τσαβουσίν) τῆς Καππαδοκίας δυναμένη νὰ χρονολογηθῆ ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσαν ἐπιγραφὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 963 καὶ 969²⁹. Ὅπως ὅμως παρετήρησεν ὁ Jerphanion, ἡ μοναδικὴ εἰς τὴν Καππαδοκίαν σκηνὴ αὐτὴ καὶ ἐντελῶς ξένη πρὸς τὸν εἰκονογραφικὸν κύκλον τοῦ ναοῦ σχετίζεται μὲ τὴν κάτω ἀκριβῶς αὐτῆς ἀπεικόνισιν τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκά, τῆς βασιλίσσης Θεοφανοῦς καὶ ἄλλων μελῶν τῆς οἰκογενείας των³⁰. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ δηλαδή ἄλωσις τῆς Ἰεριχοῦς θὰ ἠδύνατο, κατὰ τὸν Jerphanion, νὰ θεωρηθῆ ὡς σύμβολον τῶν νικῶν τοῦ Φωκά εἰς τὴν Κιλικίαν³¹.

Ἡ γνώμη αὐτὴ τοῦ Jerphanion ἔχει ἀρκετὴν βεβαίως πιθανότητα. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐπεκταθῆ καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ὁσίου Λουκά, οὔτε καὶ εἰς τὰς προταθείσας ἐρμηνείας ὑπὸ τοῦ κ. Στίκα καὶ τοῦ κ. Grabar.

Ἄλλαχοῦ λοιπὸν θὰ πρέπη νὰ στραφῶμεν διὰ νὰ εὕρωμεν κάποιαν πιθανωτέραν ἐρμηνείαν τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς τοιχογραφίας.

Ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω, εἰς τὸ Συναξάριον τῆς 8ης Νοεμβρίου ἀναγράφονται αἱ εἰς τὴν Π. Διαθήκην ἀναφερόμεναι θαυματουργικαὶ ἐμφανίσεις τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Εἰς ἐκκλησίας ἀφιερωμένας εἰς τοὺς Ταξιάρχας εἰκονίζεται συχνὰ ἔν ἀπὸ τὰ περιφημότερα ἐπεισόδια τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ἡ ἄλωσις δηλαδή τῆς Ἰεριχοῦς. Εἰς τὴν ἰδίαν ὅμως σύνθεσιν παριστάνεται καὶ ἡ γνωστὴ μᾶς ἐμφάνισις τοῦ Ἀρχαγγέλου εἰς τὸν Ἰησοῦν πού ἀποτελεῖ, κατὰ τινὰ τρόπον, τὸ προοίμιον τῆς ἁλώσεως. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνουν αἱ τοιχογραφίαι δύο μνημείων, τὰ ὅποια εἶναι δημοσιευμένα μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ἀνεκδότων.

28. Τὸ παράδειγμα τῆς παραστάσεως τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ μὲ τὸν Ἀρχάγγελον ἐπὶ τῆς ὄρειχαλκίνης θύρας τοῦ Monte Sant' Angelo τῆς Ἰταλίας πού κατεσκευάσθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1076 (εἰκὼν ἐν A.K. Porter εἰς τὰ Mélanges G. Schlumberger, Paris 1924, 411, εἰκ. 76) δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ σχετισθῆ μὲ τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς θέμα, διότι ἐπ' αὐτῆς ὑπάρχει σειρὰ ὀλόκληρος σκηνῶν ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκην καὶ ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιον. Ἡ δὲ ἐκεῖ εἰκὼν τοῦ Μιχαήλ σχετίζεται μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ ναοῦ καὶ μὲ τὰς τρεῖς ἐμφανίσεις τοῦ Ἀρχαγγέλου εἰς τὸν ἐπίσκοπον τοῦ Σίροντο. Βλ. E. Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale, Paris 1904, 406 κ. ἔ.

29. G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, 2ον Λεύκωμα, πίν. 139. 1. Ἐπίσης M. Restle, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, III, Recklinghausen 1967, εἰκ. 317.

30. Βλ. τὴν εἰκόνα ἐν Restle, ἔνθ' ἂν., εἰκ. 303 ἀριστερά.

31. Jerphanion, ἔνθ' ἂν., Κείμενον, I, 2, 530.

Εἰς τὸν μικρὸν σταυρεπίστεγον ναῖσκον τῶν Ταξιαρχῶν ἐπὶ τοῦ ΒΑ ἄκρου τοῦ ἐπιμήκουσ βράχου, ὅπου τὸ κάστρον τοῦ Γερακίου, εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τὸ θέμα τῆς ἀλώσεως τῆς Ἱεριχοῦς ³². Εἰς τὴν τοιχογραφίαν αὐτήν, πού ἔδωκε παλαιότερον ἀφορμὴν εἰς περιέργους συσχετισμοὺς μὲ τὴν φραγκικὴν κατάκτησιν τοῦ Μωρέως ³³, παριστάνεται ἀριστερὰ ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ γονυκλινῆς κάτω τοῦ Ἀρχαγγέλου εἰκονιζομένου κατενώπιον. Παρὰ τὸν Ἀρχάγγελον οἱ ἱερεῖς λευκοφοροῦντες καὶ σαλπίζοντες (Ἰησοῦς Ναυῆ, 6.13 κ.έ.) ³⁴. Ἐνω δεξιὰ ἡ Ἱεριχώ, τῆς ὁποίας τὰ τεῖχη καταπίπτουν, καί, τέλος, εἰς τὸ κάτω μέρος ὁ Ἰησοῦς ἔφιππος μὲ τοὺς ἐπίσης ἔφιππους πολεμιστάς. Ἡ δυστυχῶς λίαν κατεστραμμένη σημερινὴ τοιχογραφία αὐτή, ὅπως καὶ αἱ ὑπόλοιποι εἰς τὸν ναῖσκον, θὰ ἠδύνατο νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τῶν τελευταίων ἴσως ἐτῶν τοῦ 13ου αἰῶνος.

Τὸ δεῦτερον μνημεῖον εὐρίσκεται εἰς τὴν Κρήτην. Εἶναι ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ παρὰ τὸ χωρίον Ἀπάνω Ἀρχάνες πλησίον τοῦ Ἡρακλείου. Ἡ διὰ τοιχογραφιῶν διακόσμησις του ἐγένετο, συμφώνως πρὸς τὴν ὑπάρχουσαν ἐπιγραφὴν, τὸ 1315/16 ³⁵. Εἰς τὸν νότιον τοίχον εἰκονίζεται ὁ Μιχαὴλ κατενώπιον, τοῦ ὁποίου αἱ μεγάλαι διαστάσεις δεσπόζουν τῆς εἰκόνας. Παρὰ τοὺς πόδας του δεξιὰ μικροσκοπικὸς ὁ Ἰησοῦς γονυκλινῆς καὶ ὀπισθεν αὐτοῦ οἱ ἱερεῖς μὲ τὰς σάλπιγγας καὶ ἡ Ἱεριχώ ³⁶.

Τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα μᾶς ὀδηγοῦν εἰς μίαν ὑπόθεσιν, ἴσως ὄχι ἐντελῶς ἀπίθανον. Νομίζομεν δηλαδὴ ὅτι εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ δυτικῆς τοίχου τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας, ὅπου ἀνευρέθη ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς τοιχογραφία, δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε πρὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Καθολικοῦ, ἀλλὰ πάντως μεταγενέστερος τῆς κτίσεως τῆς Παναγίας, μικρὸς ναῖσκος ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαὴλ ἢ εἰς τοὺς Ταξιαρχάς. Ἐν ἐξετάσωμεν τὴν κάτοψιν τοῦ μνημείου ³⁷ θὰ διαπιστώσωμεν ὅτι ὁ χῶρος ὁ καλυπτόμενος ὑπὸ τοῦ τετάρτου ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ σταυροθολίου τοῦ ἀρχικοῦ νάρθηκος τῆς Παναγίας, ὁ χῶρος δηλαδὴ, εἰς τὸν ἀνατολι-

32. Εἰκὼν ἐν BSA, 12, 1905/6, πίν. II καὶ σ. 266. Περιγραφή καὶ ἐν A. B o n, La Morée franque, Paris 1969, Κείμενον, 594.

33. Βλ. Ν. Ἑλληνομνήμονα, 21, 1927, 402 κ. ἐξ.

34. Τὸ ἄνω μέρος τῶν μορφῶν τούτων, καθὼς καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου, ἦσαν πρὸ πολλοῦ κατεστραμμένα. Ἀργότερον ἡ καταστροφὴ ἐγίνετο μεγαλύτερα. Βλ. B o n, ἐνθ' ἄν., 594, σημ. 1.

35. Ἡ ἐπιγραφὴ ἐν G. G e r o l a, Monumenti veneti nell' isola di Greta, IV, Venezia 1932, 506, ἀριθ. 3.

36. Εἰκὼν ἐν G e r o l a, ἐνθ' ἄν., II, 319, εἰκ. 376. Ὁ Gerola τὸν γονυπετὴ Ἰησοῦν ἐξέλαβεν ὡς «un divoto».

37. Σ τ ῖ κ α ς, ἐνθ' ἄν., 150, εἰκ. 67.

κόν τοίχον τοῦ ὁποίου εὐρέθη ἡ τοιχογραφία, παραπλεύρως τοῦ Προσκυνηταρίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, εἶναι εὐρύτερος τῶν τριῶν ἄλλων τοῦ νάρθηκος τῶν στεγαζομένων ὑπὸ σταυροβολίων. Μήπως ὁ εὐρύτερος αὐτὸς χώρος εἶναι τὸ ὑποτιθέμενον παρεκκλήσιον τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ ἢ τῶν Ταξιαρχῶν; Μήπως τὸ ἄνοιγμα τοῦ τοίχου, ὅπου τὸ Προσκυνητᾶριον, ἦτο ἀρχικῶς ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ τοῦ παρεκκλησίου;

Ἡ ὑπαρξίς παρεκκλησιῶν εἰς τὰ ἄκρα τοῦ νάρθηκος δὲν εἶναι ἀσυνήθης εἰς τὰ Καθολικὰ ἰδίως τῶν μονῶν, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνωμεν τὰ ἐκ τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ ἀλλαχοῦ παραδείγματα³⁸.

Βεβαίως πρόκειται περὶ ὑποθέσεως, τὴν πιθανὴν βασιμότητα τῆς ὁποίας θὰ ἠδύνατο νὰ παράσχη σκαφικὴ ἴσως ἔρευνα εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ μνημείου.

Ὅπωςδὴποτε ἀπὸ τὰ ἐδῶ ἐκτεθέντα προκύπτει τὸ βέβαιον, ὅπως νομίζω, συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἀποκαλυφθεῖσα τοιχογραφία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ οὔτε ἀρχικῶς εὐρίσκετο εἰς τὸ ὑπαιθρον, οὔτε μεμονωμένη ἦτο, οὔτε ἀπετέλει εἶδος «ἀσπίδος ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων Ἀράβων καὶ Βουλγάρων», κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ κ. Grabar (βλ. ἀνωτέρω σ. 134). Ἡ σκηνὴ αὐτὴ τῆς συναντήσεως τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ μὲ τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαήλ, ἐκτὸς ἐνὸς παραδείγματος εἰς τὴν Καππαδοκίαν, τοῦ ὁποίου τὴν ἐρμηνεῖαν ἔδωκεν, ὡς εἶδομεν (βλ. σελ. 135) ὁ Jerphanion, οὐδέποτε, καθ' ὅσον γνωρίζω, εἰκονίζετο μόνη εἰς τὰς τοιχογραφίας, ἀλλ' ἀπετέλει μέρος σειρᾶς ὅλης παραστάσεων σχετικῶν μὲ τὰς θαυματουργικὰς ἐμφανίσεις τοῦ Ἀρχαγγέλου, ὅπως τὰς ἀναφέρει τὸ Συναξάριον τῆς 8ης Νοεμβρίου. Ὅπως δεικνύουν δὲ τὰ σωζόμενα μνημεῖα, αἱ σκηναὶ αὐταὶ ἀπεικονίζοντο εἰς ναοὺς ἀφιερωμένους εἰς τοὺς Ταξιαρχαί.

Ἡ παροῦσα μελέτη βεβαίως δὲν λύει κατὰ τρόπον ὀριστικὸν τὸ περίπλοκον ζήτημα τῆς τοιχογραφίας, ἐν ἀπὸ τὰ πολλὰ ποὺ παρουσιάζει ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ ἰδίως αἱ ἐκκλησίαι τῆς. Πάντως ὅμως ὁ νέος τρόπος καὶ ἡ νέα κατεύθυνσις ἐρεῦνης, ποὺ εἰς τὴν ἐργασίαν αὐτὴν ἐχρησιμοποιήθησαν, νομίζω ὅτι προωθοῦν κάπως τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

38. Ἁγιον Ὁρος: Λαύρα. O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, II, 471, εἰκ. 402. Ἰβήρων: G. Millet, *L' école grecque dans l' architecture byzantine*, Paris 1916, 54, εἰκ. 26. Βατοπέδι: Millet, *αὐτόθι*, 129, εἰκ. 63. Ἐπίσης Παναγία τοῦ Βροντοχίου εἰς τὸν Μυστράν: G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 23. 4.

R É S U M É

LA FRESQUE DE JOSUÉ
AU MONASTÈRE DE SAINT-LUC EN PHOCIDE

Au cours des travaux de consolidation et de conservation au monastère de Saint-Luc en Phocide, exécutés par le Service d'Anastélose sous la direction de M.E. Sticas, on a découvert, en août 1964, derrière une plaque de revêtement du catholicon, une fresque située sur le mur ouest de l'église de la Vierge, mur compris dans le catholicon au temps de sa construction vers 1011. La fresque en question faisait partie d'une scène représentant l'apparition de l'archange Michel à Josué devant la ville de Jéricho. De cette scène ne reste aujourd'hui que la figure de Josué et les inscriptions contenant le dialogue de celui-ci et de l'archange, d'après le récit de la Bible et du Ménéa du 8 novembre.

Le fait que la fresque se trouvait, comme on l'a supposé, sur la façade occidentale, c'est-à-dire extérieure de l'église de la Vierge, donna lieu à diverses hypothèses pour son explication. M. Sticas qui eut l'heureuse chance de découvrir la peinture pensa au stratège Krinitès qui, d'après la vie de saint Luc, dépensa pour la construction de l'église de la Vierge et qui, comme pensait M. Sticas, voyait, paraît-il, en Josué un aide divin des militaires dans la guerre. M. le professeur A. Grabar crut que cette image de Josué «formait une espèce de bouclier contre les adversaires arabes et bulgares». Mais ces opinions sont, à mon avis, peu probables. On sait, en effet, que l'épisode de la rencontre de Josué et de l'archange fait partie des apparitions miraculeuses de ce dernier, énumérées par le Synaxaire du 8 novembre. Or dans des églises dédiées aux archanges on a représenté cette scène ainsi que la chute de Jéricho. Il est donc bien probable que la fresque en question ornait quelque petite chapelle dédiée aux archanges et située sur l'extrémité méridionale du narthex qui précède l'église de la Vierge, cas très fréquent dans les catholicon des monastères. On pourrait même penser que cette petite chapelle ne serait autre que le compartiment sur le côté nord du catholicon compris dans celui-ci au temps de sa construction vers 1011, étant donné que la fresque se trouve sur le mur oriental de ce compartiment.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ